КОРЕКЦІЯ ЦІННІСНО-СМИСЛОВИХ ОРІЄНТАЦІЙ ПІДЛІТКІВ, СХИЛЬНИХ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ, ЗАСОБАМИ ТРЕНІНГОВОЇ РОБОТИ

CORRECTION OF VALUE-SEMANTIC ORIENTATIONS OF TEENAGERS PRONE TO DEVIANT BEHAVIOR BY MEANS OF TRAINING WORK

У статті визначено сутність девіантної поведінки підлітків. Обґрунтовано актуальність, практичну значущість, вимоги до програми соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків. Розроблено практичні рекомендації для соціальних працівників і соціальних педагогів із метою підвищення ефективності соціальної профілактики девіантної поведінки підлітків.

Останнім часом девіантна поведінка стала серйозною проблемою. Все більше підлітків демонструють ненормальну поведінку, таким чином дестабілізуючі навчальні процеси в шкільних умовах. Добре відомо, що підлітки зазвичай вчаться адаптуватися до суспільства, і така поведінка може привести до проблем із відповідністю суспільним цінностям. Хоча основні причини девіантної поведінки з'ясовані, проблема девіантної поведінки, попри численні дослідження, не вирішена повністю, тому по-різному трактується вченими. Поняття «девіація» тісно пов'язане з визначенням соціальної норми, яка була визначена майже сто років тому. Це дослідження спрямоване на вивчення причин і наслідків девіантної поведінки, основних технологій боротьби з проблемою. Використані методи дослідження включали аналіз теоретичної основи, огляд літератури та дослідження. З метою допомогти підліткам, схильним до девіантної поведінки, адаптуватися до суспільства визначено набір рекомендацій їм та їхнім батькам.

Профілактика девіантної поведінки повинна включати моніторинг факторів ризику девіантної поведінки. Профілактика девіантної поведінки повинна включати моніторинг факторів ризику девіантної поведінки. Досить часто передумови девіантної поведінки приховані в сім'ї. Сім'я навіює дитині базові цінності, поведінкові стереотипи і норми. Емоційна сфера психіки дитини формується в сім'ї. Тому дефекти, що виникають в результаті домашнього навчання, дуже важко виправити. Однак з огляду на наші рекомендації вплив батьків на особистість дитини зведено до мінімуму. Залежно від того, коли відбулося відхилення, вчасно надана психо-

логічна допомога може запобігти деформації особистості підлітка.

Ключові слова: підліток, девіантна поведінка, тренінг, ціннісно-сміслові орієнтації, формування.

This article defines essence of deviant behaviour of teenagers, describes relevance, practical implementation, requirements for development of the program for social prevention of deviant behaviour of teenagers. Article works out practical recommendations for social workers in purpose of inclining the effectiveness of social prophylactic of deviant behaviour of teenagers. Deviant behavior has become a daunting problem lately. More pupils are displaying abnormal behavior and thus destabilizing learning processes within school settings. It is a well-known fact that teenagers usually learn how to adapt to society and that aberrant behavior may lead to problems with conformity to societal values. Although the main causes of deviant behavior have been elucidated, the problem, despite numerous studies, deviant behavior has not been fully understood by scholars. The notion of deviance is closely related to the definition of the social norm which was defined almost a hundred years ago. The present study aims to examine causes and effects of deviant behavior, and identify main strategies to combat the issue. The research methods employed included a theoretical framework analysis, literature review, and qualitative research. A set of recommendations for the teenagers with deviant behaviour and their parents were identified to help them adjust to society.

Prevention of deviant behavior should include monitoring of risk factors for deviant behavior. Often the preconditions for deviant behaviors lurk in the family. A family inculcates in a child, basic values, behavioral stereotypes and norms. The emotional sphere of the child's psyche is formed in the family. Defects that occur due to home education are therefore very hard to fix. However, based on our recommendations, the influences of parents on children's personality are collapsed to a minimum. Depending on when the deviation occurred, correctly rendered psychological help can prevent the deformation of a teenager's personality.

Key words: teenager, deviant behavior, training, value-semantic orientations, formation.

УДК 159.922.76:[37.017:17]:159.98
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.12>

Гуртовенко Н.В.

к.психол.н.,
старший викладач кафедри психології
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

Постановка проблеми. Як відомо, підлітковий вік є перехідним, тому прийнято вважати цей період найважчим із усіх вікових етапів. Головним є перехід від дитинства до дорослого життя.

Досить багато провідних психологів стверджують, що підлітковий вік є сенситивним у формуванні ціннісно-сміслових новоутворень: індивідуальний світогляд, почуття дорослості, орієнтація на дорослі цінності, самосвідомість та самовизначення.

У сучасному світі соціум та суспільне життя постійно змінюються. Тому, особливо у підлітковому віці, виникають труднощі у спілкуванні, а підліток не має можливості розкрити свій потенціал. Як наслідок, виникають комплекси, відчуття власної неповноцінності, стереотипне мислення.

Зазвичай «важкі підлітки» піддаються утискам як педагогів, так і батьків. Як наслідок, труднощі виникають з однолітками – потреба у любові залишається незадоволеною. Підлітки, схильні до залежної поведінки, досить часто

самовпевнені в своїй діяльності, що пов'язано із взаємовідносинами із оточуючими.

Постановка завдання. Мета статті – виявлення схильності підлітків до девіантної поведінки та проведення корекційної роботи, що спрямована на формування ціннісно-сислової сфери.

Виклад основного матеріалу. Найбільш ефективною формою профілактики та корекції залежної поведінки підлітків є активне навчання соціально значущим навичкам, яке може бути реалізоване у формі тренінгових занять. Одним із перспективних засобів профілактики та корекції девіантної поведінки є психологічний тренінг. Під час тренінгових занять підліток має можливість побудувати власний перспективний план на шляху саморозвитку, розглянути проблемні ситуації, оцінити ефективність своєї самореалізації, усвідомити слабкі та сильні сторони.

Під девіантною (лат. *deviatio* – відхилення) поведінкою слід розуміти: 1) вчинки, дії людини, що не відповідають офіційно встановленим чи фактично сформованим у даному суспільстві нормам (стандартам, шаблонам); 2) соціальне явище, виражене в масових формах людської діяльності, які не відповідають офіційно встановленим чи фактично сформованим у цьому суспільстві нормам (стандартам, шаблонам).

Досліджуючи фактори формування девіантної поведінки підлітків, було з'ясовано, що однією із причин цього явища є негативний вплив неформальних субкультур, до яких вони реально чи номінально (ідентифікують себе з ними) входять і в яких прояви тих чи інших девіацій є обов'язковим компонентом. Аналіз різних неформальних субкультур свідчить, що ті чи інші види девіантної поведінки підлітків є більшою чи меншою мірою значимим елементом субкультури, який може виступати як ритуал вступу до неї, спосіб ідентифікації себе з її представниками, модель поведінки для здобуття певного статусу, особливий стиль комунікації у співтоваристві, форма протесту проти загальної культури суспільства [6, с. 171].

У процесі тренінгової роботи змінюються установки на девіантну поведінку, підвищується самооцінка, формуються навички прийняття рішень, стимулюються процеси самовизначення. Також під час тренінгу формується здатність ставити цілі, відстоювати свої інтереси та зміни у навколишньому середовищі [5].

Таким чином, аналіз сучасних наукових досліджень і публікацій показує актуальність та значущість проведення профілактики девіантної поведінки підлітків на сучасному етапі розвитку суспільства.

Питання девіантної поведінки підлітків є однією із найактуальніших питань нашого суспільства. Погіршення соціальної ситуації у суспільстві призводить до збільшення підлітків, які живуть у важких соціальних умовах. Для

вивчення причин асоціальної поведінки підлітків важливим є вивчення психологічних та соціально-педагогічних якостей особистості. До психологічних якостей ми можемо віднести рівень тривожності, агресивності, розвитку емоційно-вольових якостей. Для соціально-психологічних якостей характерними є особливості комунікативного стилю, а також належність до різних неформальних груп асоціального характеру.

Своєю чергою асоціальна поведінка підлітків може бути зумовлена цілою низкою факторів, що знаходяться у постійному взаємозв'язку, як-от: генетичні, психофізіологічні та фізіологічні особливості підлітка; акцентуації та психопатії характеру; соціальна та матеріальна нерівність; морально-етичні особливості суспільства загалом.

У сучасній психології вчені не змогли знайти підхід до визначення та формування цінностей особистості. Для розвитку та пристосування особистість має бути гнучкою, високоактивною, мати гарні комунікативні навички, вміти швидко обробляти інформацію тощо. Але найбільше сучасний вектор розвитку відбивається на цінностях та смислах існування людства. Цінності є орієнтиром особистості в мінливому світі, а смисли визначають мету існування [4, с. 105]. За словами Л.І. Матвієнко, цінності та смисли є базисом для формування життєвої позиції особистості в майбутньому [3, с. 21].

Особливістю підліткового віку, на думку Еріксона, є криза ідентичності, яка тісно пов'язана із кризою сенсу життя. Процес формування індивідуальної ідентичності супроводжує особистість протягом усього життя. В.С. Савіна відмічає, що «в основі цього процесу лежить особистісне самовизначення, яке має ціннісно-смилову природу. Становлення ідентичності, що особливо інтенсивно відбувається у підлітковому віці, неможливе без зміни системи соціальних ролей, щодо яких особистість обирає визначені позиції».

Як відомо, становлення особистості відбувається протягом життя в різних соціальних групах. Відповідно, моральні цінності у дитини закладаються в сім'ї. І те, що дитині закладають батьки, допомагає тією чи іншою мірою у визначенні життєвого шляху і стилю в житті. Звичайно, що в кожній родині існують свої цінності, які доносяться дитині. Ті цінності, які не були донесені дитині, засвоюються особистістю уже в інших соціальних групах. Що ж стосується підліткового віку, то сім'я має досить незначний вплив, підліток більше часу проводить з однолітками, дослухається їхньої думки, засвоює норми і цінності.

Зміст ціннісно-смилової сфери особистості може змінюватися як в умовах впливу суспільства, так і в умовах впливу виховання, тобто цілеспрямованого формування особистості.

З погляду вітчизняних та зарубіжних дослідників підлітковий вік є важливим етапом

розвитку формування ціннісно-смислової сфери особистості. У цей період проходять якісні зміни у самосвідомості дитини, які є визначальними у формуванні цінностей підлітка. До настання підліткового віку особистість може сама собі створювати систему цінностей, оскільки не володіє когнітивною здатністю. Ця здатність з'являється у підлітковому віці, а інколи і пізніше [2].

Також слід відмітити, що на формування ціннісно-смислової сфери підлітків впливають гендерні особливості. Саме від цих особливостей залежать конфліктність, агресивність, здатність до порушення правил, самоконтролю тощо [8].

Таким чином, формування ціннісних орієнтацій проявляється у домінуванні цінностей у житті кожної людини. Ціннісні орієнтації виступають як узагальнений показник, спрямованість інтересів, потреб особистості. Від того, які цінності будуть сформовані у підлітків, залежить їх особистісна готовність до нових соціальних відносин. Слід зазначити, що саме підлітковий вік є сприятливим для формування відхилень поведінки, які створюють особливі умови для становлення ціннісно-смислової сфери.

Проблема схильності до девіантної поведінки має міждисциплінарний характер. Вона викликає інтерес у психологів, лікарів, педагогів та соціологів. Е.В. Змановська девіантну поведінку визначає як «процес взаємодії особистості із середовищем, що впливає на індивідуальні особливості та внутрішню активність особистості, яка своєю чергою відображається у зовнішній діяльності та поведінці».

Сучасний дослідник Ю.А. Клейберг визначає девіантну поведінку як «специфічний спосіб зміни соціальних норм та очікувань засобами демонстрації особистістю відношення до них» [1, с. 45]. На думку Д.І. Фельдштейна [7], підлітки, які схильні до девіантної поведінки, агресивні, запальні, відрізняються грубою поведінкою, для більшості характерною є безвідповідальність. Більшість вчених схилиються до думки, що ціннісно-смислова сфера підлітків, схильних до девіантної поведінки, залежить від багатьох факторів, але велику роль відіграє референтна група, в якій формуються «псевдоцінності». Для підлітків характерне пізнання навколишньої дійсності, засвоєння цінностей суспільства. Водночас для підлітків, схильних до девіацій, характерним є незалежність, велике коло друзів, заперечення альтруїстичних цінностей.

Важливим є саме велика кількість друзів, що може свідчити про страх самотності, непотрібності, тому підлітки об'єднуються в асоціальні групи, забезпечуючи задоволення потреби у спілкуванні, що сприяє віддаленню від просоціальних ровесників. Такі підлітки зазвичай цінують «активне життя», хоч і проявляється воно в негативній поведінці. Потреба у любові залишається незадоволеною через нерозуміння в сім'ї та школі.

Також велике значення має цінність «впевненість у собі». Підлітки, схильні до девіантної поведінки, досить часто самовпевнені у своїх діях. Це пов'язано з тим, що їм немає на кого покластися.

І.В. Нехорошева та В.Н. Зубов відмічають, що сьогодні практично вся профілактична і корекційна робота починається тоді, коли девіантна поведінка вже сформована. Однак очевидним стає факт, що запобігти такій поведінці значно легше, аніж виправляти. Варто відзначити, що профілактична робота в школах досі зводиться до інформаційно-просвітницької (зустрічі, бесіди), хоча багато дослідників говорять про низьку ефективність подібних масових профілактик. Проте, як і раніше, корекційно-профілактична робота з підлітками, схильними до девіантної поведінки, є маловивченою, на відміну від роботи з підлітками, в яких уже сформувалась девіантна поведінка.

Є досить багато методів психопрофілактичної роботи з підлітками. Однією із форм такої роботи є активне навчання соціально важливим навичкам, що може бути реалізовано у формі групових тренінгів. Це пов'язано з тим, що в процесі тренінгової роботи змінюються установки, підвищується самооцінка, формуються навички прийняття рішень, стимулюється самовизначення, формуються цінності, здатність відстоювати свої інтереси.

Ю.А. Клейберг виділяє такі етапи психокорекційної роботи в підліткових девіантних групах:

- формування соціально-психологічної та педагогічної проблеми;
- висунення гіпотез щодо причин девіантної поведінки;
- діагностика поведінкових проявів;
- вибір методів та технологій корекційної роботи;
- використання методів, методик і технологій корекційної роботи;
- розробка програми корекційної роботи з підлітками;
- практичне застосування програми;
- контроль за процесом та ефективністю програми.

Таким чином, можна зробити висновки про те, що за допомогою зазначених методик можна виявити схильність у підлітків до девіантної поведінки, провести комплекс психопрофілактичних заходів і, як наслідок, уникнути або запобігти формуванню відхилень у поведінці.

Завданнями тренінгової програми є:

- розвивати позитивну «Я-концепцію», уявлення про власні потреби, інтереси, цінності;
- навчитися аналізувати реальні життєві ситуації, рефлексії;
- сформувати суспільно значимі мотиви вибору професії;
- навчитися усвідомлювати відповідальність за свій вибір.

Під час тренінгових занять підлітки отримують знання про цінності і смисложиттєві орієнтації, формується вміння аргументувати свою точку зору, приймати думку інших, саморозвиток.

Для підтримки інтересу до занять потрібно включати як групові та індивідуальні форми роботи, так і індивідуально-групові, а також роботу в мікрогрупах, що позитивно впливає на продуктивність тренінгової роботи.

Формами тренінгових занять можуть бути:

- тренінгові заняття, спрямовані на формування резистентності до негативного соціального впливу, в результаті яких змінюються установки на девіантну поведінку, розвивається здатність відмовляти у разі тиску з боку однолітків;

- тренінг афективно-ціннісного навчання. Для попередження такої поведінки підлітків навчають проявляти свої емоції, конструктивно діяти у стресових ситуаціях;

- тренінг формування навичок. Під життєво важливими навичками маємо на увазі найбільш важливі соціальні уміння: вміння спілкуватися, підтримувати дружні зв'язки, конструктивно вирішувати конфліктні ситуації в міжособистісних взаємовідносинах. Також це здатність приймати рішення, ставити та відстоювати свої цілі, позицію та інтереси. Життєво важливими є навички самоконтролю, впевненості, зміни себе та навколишнього середовища.

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, під час тренінгових занять у підлітків, схильних до девіантної поведінки, починають формуватися переконання, що життя людини можливо контролювати прийняттям рішень і їх реалізацією. Також підліткам характерна незалежність, самоконтроль, відповідальність, сміливість у відстоюванні своєї думки.

Своєю чергою ми бачимо суттєві відмінності між підлітками, схильними до девіантної поведінки, до і після тренінгових занять. Середнє значення за індивідуалістичними цінностями значно вище у підлітків після проведення тренінгових занять. Це можна пояснити тим, що для підлітків характерна сміливість, незалежність, тобто здатність відстоювати свою думку, діяти самостійно, а також їм властива нетерпимість до недоліків.

Етичні цінності вище у підлітків після проведеної роботи, що можна пояснити тим, що така робота позитивно впливає на підвищення відповідальності, самоконтролю. Значення цінності спілкування вище у підлітків в нормі, ніж у підлітків із девіантною поведінкою. Підлітки в нормі більш гуманні, оскільки їм властива чесність, чутливість, терпіння до поглядів і думок інших, вміння пробачати, життєрадісність, високі вимоги до життя.

Тому з метою профілактики девіантної поведінки підлітків були розроблені рекомендації, які можуть бути використані у практичній діяльності психологами. Для початку потрібно визначити схильність підлітка до девіантної поведінки, її вид. Потім потрібно обрати діагностичний інструментарій, застосувати його на практиці.

У процесі профілактики девіантної поведінки важливим буде визначення причин виникнення та формування проявів такої поведінки. Важливим є визначення мети, завдань, методів та засобів профілактики відповідно до рівня сформованості такої поведінки. Для підвищення ефективності профілактики девіантної поведінки варто розробити програму, визначивши напрям роботи, мету, цільову групу, ціннісно-смислові орієнтації підлітків, що будуть сформовані у процесі роботи, а також технологію реалізації програми.

Після реалізації програми слід провести діагностику результатів профілактики девіантної поведінки підлітків та сформулювати висновки з проведеної роботи.

Перспективами подальших досліджень вбачаємо аналіз проявів поведінки підлітків, схильних до девіантної поведінки, детальне вивчення психокорекційної роботи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения: учебное пособие для вузов. Москва : Сфера, 2012. 160 с.
2. Крайг Г. Психология развития : пер. с англ. / Г. Крайг, Д. Бокум ; науч. ред. перевода Т.В. Прохоренко [и др.]. Санкт-Петербург : Питер, 2012. 622 с.
3. Матвієнко Л.І. Ціннісно-смислові орієнтації в осіб з різним рівнем емоційного вигорання. *Вісник Харківського національного університету імені Каразіна*. 2016 р. № 61. С. 19–24.
4. Мотков С.О. Ціннісно-смислова сфера особистості: роль, структура та функції. *Психологічний журнал* № 10(20). 2018. С. 105.
5. Осипова А.А. Общая психокоррекция: учебное пособие для студентов вузов. Москва : ТЦ Сфера, 2008. 512 с.
6. Товканець О. Молодіжна субкультура і девіантна поведінка. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2011. Вип. 22. С. 170–172.
7. Фельдштейн Д.И. Психология взросления: структурно-содержательные характеристики процесса развития личности: избранные труды. Москва : Московский психолого-социальный институт: Флинта, 2004. 672 с.
8. Чигаева В.Ю. Исследование склонностей к девиантному поведению у подростков, оставшихся без попечения родителей и проживающих в детском доме (гендерный аспект). *Современные проблемы науки и образования*. 2015. № 2–2. С. 522.